

ОБОР-ҮНГӨӨГЭЙ БУРЯАДУУДАЙ ХУҢА МОДООР
ХЭДЭГ БАЙҢАН ЗҮЙЛНҮҮД ТУХАЙ

Урда сагай буряадуудай ажауудал, ажал хүдэлмэри мүнөөнэйхидэ орходоо тад ондоо байгаа гэжэ мэдэнэбди. Гадна, газар бүхэнэй эрхэ байдалаар урдандаа нотаг нотагай зоной хуудал байдал, хэдэг ажалнь хоорондоо илгаатай байһан юм.

Обор-Үнгөө гэжэ нотагай буряадуудай урданай байдал абажа үзэхэдэ, хүршэ хуудаг Хэлгын доогуурхи, мүн Түгнын буряадуудай ажауудал, ажал хүдэлмэридэ орходоо ехэхэн илгаатай байгаа. Хүршэнэрэйнгөө нэгэ газарта түбхинээн хуудалтай байхада, үнгөөгөөрхин хахад нүүдэл хуудалтай гэхэ гү, үбэлжөөндөө, зухаландаа нүүхэнээ гадна, хабаржаха, намаржахаая нүүдэг байһан. Бэшуурэй, Мухар-Шэбэрэй буряадуудай хүсэд таряаша шахуу зон байхадань, Үнгөө нотагаархин таряа бага зэргэ тарибашье, мал үсхэбэрилхын хажуугаар, ехэнки байгаалин баялигье – агнуури хэхэ, намар түүхэ зэргээр олзоборилдог байһан юм.

Урдань эндэхи зон үбэлэй сагта Үнгөөдэ, хабар, зун болон намарай сагуудта Булагай, Оборой, Мүндэртэйн голнуудта хуудаг байһан дээрэнь гурбан голой зон гэжэ нэрлэгдэдэг юн. Юрэнхидөө Үнгөө нотаг гэгдэдэг байгаа. Дээрэхи гурбан гол Хэлгодо баруун гарьяань ороон зэргэлээ бишыхан горхонууд. Эдэ голнууд хоорондоо ойрохон болобошье, тэндэхи зон урдань өөһэд дундаа харилсаа багатайшаг байгаа.

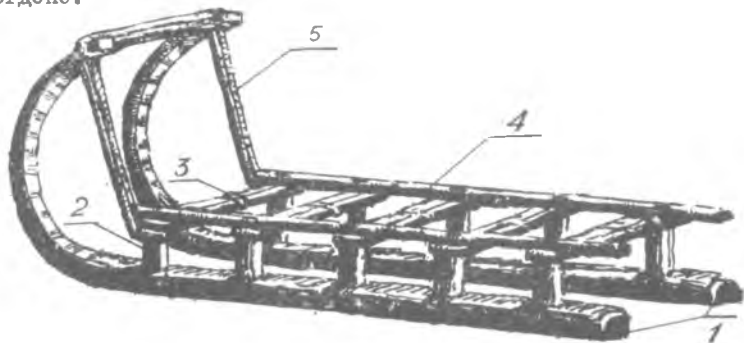
Обор-Үнгөө гэшэ мүнөө үеын Шэтын областин эгээн баруун захын буряадуудай ажауудаг нотаг юм. Энэ нотагта хориин арба нэгэн эсэгийн хүбдүүд, гушад обогой зон гол түлэб ажаууна. Мүн бодонгууд, хуасай обогой болон Сүхэ, Сэлэнгыншье ганса нэгэн айл эндэ нотагжанхай. Үнгөө нотагай зоной зариман бэшэ нотагууд тээхээ – Үдэнье, Түгнэнье, Бэшуурэй Хайсагар, Шанага нотагуудьяа нүүжэ ерэнэн гэлсэдэг. Магад тиймэшье байжа болоо. Күб гэхэдэ, нүүжэ ерэнэн гэгдэдэг тэдэ зон Үнгөөгэй гушад, хүбдүүдэй угай бэшэгтэ ородоггүй байха юм. Хэды тиймэ болобошье, Үнгөөгэй зон нэгэ ню-

тагта үнийнөө хойшо нуурижаан ушарнаа Булагай хубдууд, Оборой гушад гэдэгүүд нэгэ нутаг хэлэтэй, заншал гурим адлитай, айл аймаг, аха дүү мэтэ болошоён байна.

Колхоз байгуулха үеэр тэрэ дээрэ нэрлэгдээн гурбан голой зон хамтаржа, Оборой адаг гэжэ газарта нуурижаан дээрэнэ энэ нутаг Обор-Үнгөө гэжэ нэрлэгдэнэ.

Обор-Үнгөө нутаг, тэндэхи зоной уг гарбал, нуудал байдал тухайнь тоошо танилсуулха зуураа, энэ нутагай буряадуудай урда сагта өөһэднхөө улаан гараар хэжэ, бүтээжэ байһан зүйлнүүднэ, тэдэ зүйлнүүдэе юун гэжэ нэрлэдэг байһан тухайнь тогтохо хусалэн-тэйб. Бүхэ дээрэнхэ хамаг үгыг абаха болоо наа, олон ааб даа. Гансахан хуна модоньоо юу абадаг, тэрээгээр юу хэдэг байһенин харуульууб.

Хуна модоор хэгдэдэг шарга тухай хэлэхэ болоо наа нимэ: шаргын үргэн, гасуу, боолто, даруубша, хойлго, завворко, оглобо гэдэгүүдхээ шарга бүридэнэ. хойлго гэшэ шаргын хоёр үргэнэй эгээн урда захын гасуунуудта оруулжа, үргэнэй өөдөө годиһын хоёр толгой дээгүүр оройжо татаһан боолто юм^I. Шарганууд: хашаваа шарга, отвоодтоо шарга, заадан шарга, ябаган шарга гэхэ мэтээр нэрлэгдэнэ.

Зур. I. Шарга: I - үргэн; 2 - гасуу; 3 - боолто; 4 - даруубша; 5 - хойлго.

Тэргэ бүхэдөө баһал хуна модоор дархалагдана. Тэргын мөөр хэлгэ орошоог ажалтай. Тэргын була наринаар тошилдажа гү, али мүлжэ, өөгүй монсогор болгогдодог. Булая тойруулжа соологдоён олон нүхэндэ гасуунууднэ шаагаад, тэдэнхнгээ үзүүрнүүдтэ гондид гэгдэжэ хэгдээн хооринууднэ нуулгана. Тиигэжэ тэргын мөөр түб түхэрээн хэлбэритэйгээр бүтээгдэнэ. Урдань тэргэ баһал хуна голтой байһан ха. Тэргынгээ гол булынгаа нүхэндэ тааруулжа нуулгаад,

^I Үнгөө нутагта ажауудаг 82 наһатай Цырен Банзаровай хөөрөөн-хөө.

түмэр шөхээр тэбхэдэнэ. Тиэхэдэнэ мөөр голшоо нугаржа унанагүй ха юм. Мээрингөө хоори түмэр шинээр оройлгон татуулжа бэхидхэнэ. Булашье үзүүр узуур хоёртоо түмэр ооолтотой, голоо нуулганын нүхэндөө түүлхэтэй байдаг. Тэргын оглосбо, арал, хүндэлэбшэ, гасуу – бүхидеэ хуяар хэгдэдэг ааб даа.

"1797 оншоо эхилэн хори буряад тэргэ, шарга ородуудта заалгажа хэдэг болоһон" гэжэ Вандан Юмсунов гэгшэ хори буряад тухай бэшээн түүхэ дотороо хэлэнэ. Үнгөө нотагта тэргэ, шарга буришье хожомшог бии болоһон байжа магад. Юуб гэхэдэ, бага байхадамнай зарим айлда тэргэ байһан үгы юм гэжэ Үнгөө нотагай мүнөөнэй үбгэд, хүгшэд хөөрэхэ юм. Мүн тэрэ үеэр модон шлуг, борной хуя модоор хэдэг болоһон байгаа ха. Эдэ тэргэ, шарга, шлуг, борной болон бусад тоног зэбсэгүүдэй зарим нэрэ абтаһан үгэ хадаа ородоор хэлэгдэдэг байна.

Эмээлэй бүүргэ, хабтаһан, дэбьэн, хумуудай, сидеолжын модод, хөөмөгшэ, тугалай хамагша, арья элдэдэг хэдэргэ, аргамжа татадаг дэгээ, хутагын эшэ, хуй, нүхэ, хайлаа, хүрээ, алха болон бусадай эшэ; харуулай модо, аса, тармуур, хажуурай эшэ, тэрэнэй барюул, саарга (эшэдэнэ хажуур нуулгаад боһон боолто), хаба нуулга, торхо, боошхо, ниибэр гэхэ мэтэ амьартын боолто, дугааг, үргэбшэ, мушхалаа, шаантаг, модо хахалдаг мунса, сайн модон уур, мунса, тэбшэ, нохойн эдбур; нохойн хуяан гэнжэ, үхибүүнэй үлгы үлгэдэг дэгээ, – эдэ бүгэдэ хуяар хэдэг хэмди гэжэ үнгөөгөөрхимнай хэлэнэ. Үлгүүр гэнэн үгын ондоо ойлгомжотой байбашье, энэ нотагайкин горшоог гаргадаг гэхэ гү, гал дээрэнэе абадаг зуудагаа үлгүүр¹ гэнэ.

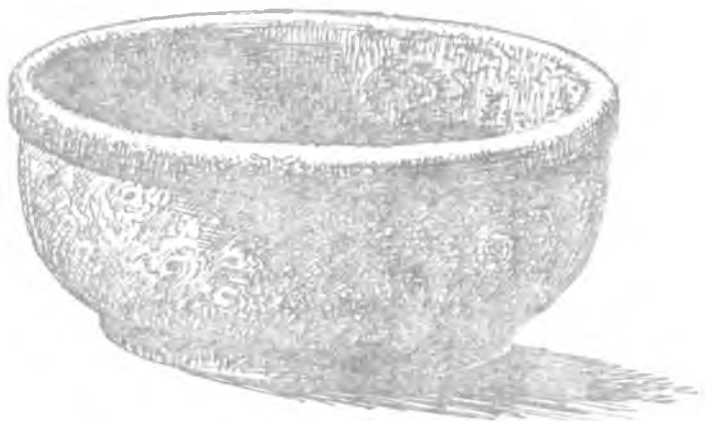

З у р. 2. Матаар аяга.

Үнгөөгэй зон ой тайга элбэгтэй газарта байдаг нотагайнгаа эрхэ байдалаар хээрэ гарахадаа модон, үйһэн амьарта хэрэглэдэг гээшэ хэн. Матаар аяга, хундага, улхан табак, ша-нага, халбага, хабын бүлүүр, гаана тэндэхи буряадууд хуяанай улха, үндэһөөр дархалдаг байһан юм. Тиэхэдэ, тэдэ амьартануудне ехэ бага хэмжүүртэйгээр абажа, нуушээр тунхөөд, ухамьяр мал-

¹ Үнгөө нотагта ажадуудай Цырен Банзаровай, Гүрэ Гармаевай, Боди Дамбаевай, Гатаб Гармаевай хөөрөөнуудһөө.

тадаг, мүлидэг байгаа. Мяха, тоёо, хилээмэ хэдэг, айраг, тараг, аарса, ээрмэг, хоймог, шүлэ уудаг улхан; сайн, шүлэнэй, тоёоной, сагаанай шанага гэхэ мэтээр эдэ амьартанууд туд тудтаа нэрэтэй байһан байна. Иимэ амьартанууд зарим айлда мүнөөшье хүрэтэр хадагалагдажа байха юм.

З у р. 3. Улхан табэг.

Үнгөөгэй буряадууд урдань хуяанай үйөөр олон янзын хэрэгсэлнүүднэ хэдэг ын. Жэшээн, үйөөр түйсэ, хамарай тамхинай доосхо¹ (хөөргэ), дабыанай наба (солонко), аарсанай торхо, зүүхэмсэг², таряа тарихадаа үрэнэ хэжэ хүрэнгэ сасадаг түрсүүг³, хажуурай бүлжүгэй гэр, хүхэр⁴ (хүг), ором, шэбшүүр гэхэ зэргэ хэгдэдэг байгаа.

З у р. 4. Модон шанага.

Гэшүүнэгүй сэбэр сэхэ хуяа отолоод, түйсин дотор хэхэ үйне бүтүүгээр ыгалажа абадаг. Хабтагар үйне ылаабшалуулан зайдажа, бутүү болгоод, түйсингөө дотор дээрэ углана. Түйсин торхын ха-

¹ Мүн бааа тэдэньэе бэшэгдээн үгэ.

² Мүн бааа тэдэньэе бэшэгдээн үгэ.

³ Үнгөө нотагта ажауудаг Цырен Банзаровой, Гүрэ Гармаевой, Боди Дамбаевой, Гатаб Гармаевой хөөрөөнүүднөө.

⁴ Мүн бааа тэдэнэй хэлээн үгэ.

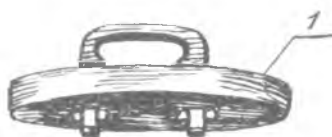
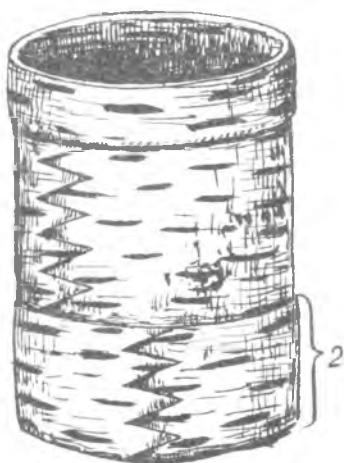
хаднаа доогуур оёрыннь оруулалсан зайдажа, гурбадахи гадар үмэдхэнэ. Тэрэнь үмдэн¹ гэжэ нэрлэгдэнэ. Амьарайнь дээшээ үлүү гарьяан туйсын доторне халуун уянда дэбтээгээд, туйсынгөө амьар оройлгон, гадар дээгүүрнь доошонь шамана. Хабхаг оёор хоёрнень төөлүүрдэжэ тухэрээн болгоод, тэдэниие туйсынгөө амьар оёор хоёрто тааруулан хуулгадаг. Тийгэжэ туйсэ бүтээгдэнэ. Тэрэшэлэн дабыанай баба, хамарай тамхинай доосхо туйсэ шэнгээр хэгдэдэг байха юм.

З у р. 5. набын бүхүүр.

Хабтагар үйһэнэй дүрбэн шэгшэг дотогшонь жомбойтор нугалаад, үрөөнэн хажуугайнь хоёр шэгшэг урда урдаань мургэлдүүлэн эбхэжэ, үйһээ нүхэлөөд, хахалагдаан нарихан модоор эбхэлээ дээгүүрнь даруулан, нүхэлэгдээн тэрэ нүхэ руугаа модоной хоёр үзүүр оруулан тэбхэдэхэ. Нүгөө хоёр шэгшэгчнь баа тийгэжэ эбхээд тэбхэдэхэ. Тийхэдэнь тэрэ үйһэн дүрбэлжэн хэлбэртэй амьарта болошоно. Тэрээн соо юу, тоюо, мяха, шүлэ хэхэдэ татай байдаг. Хээрэ, ой тайга гарахадаа, иимшэрүү амьарта ехэ бага хэмжүүртэйгээр ябууд хээд, аягын орондо тэрээн соооо эдээлжэ болно. Энэ хадаа зүүхэмсэг гэжэ нэрэтэй.

Урдань модон сухаа, шугаар газар элдүүрилжэ тарна тарндаг байгаа. Тэрэ үедэ урэхээ түрсүүг соо хэжэ ооһороорнь хузуундээ

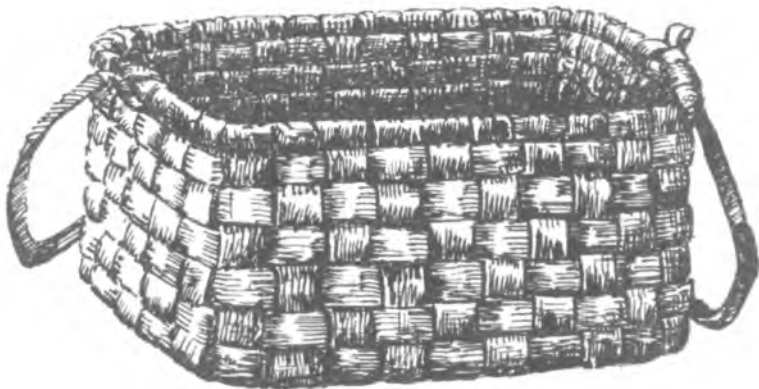
З у р. 6. Туйсэ: 1 - хабхаг; 2 - туйсын үмдэн.

¹ Ц. Банзаровай хөөрөөньөө.

З у р. 7. Зүүхэмсэг.

зүүжэ, урдаа үргөөд, хахалагдаһан газар дээгүүрээ ябажа, гараараа үрһээ сасадаг байһан юм. Түрсүүг гээшэ үйһөөр гүрһэн, амһараараа зузаан хүбөөтэй пууд тухай орооко багтааха дүрбэлжэн хэбтэй амһарта болоно.

З у р. 8. Түрсүүг.

Урданай буряадууд хонидоо нэгэ хаһада хурьгалуулхын тулада ху-
саяа хонидоороо суг ябуулхадаа, гэдэһэндэнь үйһэ уяжа табидаг
байһан юм. Мүнөө колхоз, совхозуудта хонидой ототой болоһон боло-
огүйе хусаар бэдэрүүлхэдээ, хоолосто фартук хусынгаа гэдэһэндэ
уядаг байна. Үйһэн хүхэр^I (хүг) гээшэ мүнөөнэйхидэл тиимэ фартук
байһан гээшэ.

Буряад зоной хэрэглэдэг байһан хуһа модоной үшөө нэгэ хэди

^I 84 наһатай Бальһама Арһеевагай хөөрөөньөө.

зүйл тухай тогтохо шухала. Тэдэ юу гэхэдэ, хуанай мөөгэ, чага, шүлтэ болохо юм. Хуанай гадар талада ургаан мөөгэ абажа, халиньен арилгажа шанаад, нүдэхэдэ зөөлөржэ, хэтэ сахжурай гал аанаха уула болодог. Тийхэ сагай буриадууд ханяаха, хадхалаатахаддаа хуанай чага гэдэгтэ бусалгажа уудаг нэмди гэхэ. Ургажа байһан хуанай узуурай хонхи соохи хара хурин үнгэтэй үмхиге үнгөөгөөрхин шүлтэ гэнэ. Урдань, сайн хомордоходо тэрэниие эдэшүүлжэ уудаг сайгаа. Гадна шүлтэ бүшэмэгөөр бусалгахадда, хара хурин үнгэтэй найхан бэхэ болодог байгаа.

Набшалжана ная монсойжо байһан хуанай гүлгье (ородоор почка) эндэ бурма¹ гэжэ нэрлэнэ. Урдань буриадууд тэрэниие эмэй орондо уудаг нэн гэлсэхэ. Мүнөөшье хуанай бурмалха үеэр тэрэниие түүхэ, суглуулха бэлэдхэлэй хүдэлмэри ябуулагдадаг байна.

Хуанай гадар талада, үйһэн дээрээн хуургайтаан нимгэхэн халинье сагаа ньрьбадһан² гэжэ энэ нотагаархин нэрлэнэ. Үйһэнэй тэрэ сагаа ньрьбадһаар гар, хүлэй шулгараа, шархатаа наань, шабахада туһатай юм нэн гэхэ.

Эндэхи буриадууд хуанай үйһөөр дабирхай шанадаг гэхэ гү, нэрэдэг юм нэн. Тэрэниие хуан дабирхай (ородоор деготь) гэжэ нэрлэдэг байна. Оёороороо соорхой долоон тамгын жалагар улхан тогоо малтагдаан зууха дээрэ хоноожо һуулгаад, тэрээн дотороо жэжэ болгоһон үйһэ дээшээ обойтор ябталжа дуурэн хээд, баа тиимэ тогоо уруунь харуулан дээрэньэнь хабхаглаха. Хабхаглаһан тэрэ тогоон дээрээ шорой зузааншагаар хаяжа бүтүүлжэ. Һүүлээрнь дээрэнь ехээр түүдэг түлихэдэ, тогоон соохи үйһэн халажа, тэрэньэнь гараһан дабирхай тогооной соорхой оёороор доронь тодогдоһон хобол жоолоб соо гоожоод, тэрэнэй үзүүртэ табигдаһан амьарта руу урдажа ородог байна. Хуан дабирхайгаар тэргын гол дабирхайдаханаа гадна, бодо малай – үхэрэй, адуунай элдэгдэһэн арьанда түрхидэг байһан юм. Тийгэжэ дабирхай түрхигэһэн арьан нороходоо хатуу болодоггүй, зөөлэн заңдаа байдаг гэхэ.

Хуанай, боролжын мүшэр хамуур хэхэдэ таатай, уян, зөөлэн байдаг гэжэ мэдэнэбди. Тиимэ хамуураар шорой хамаһанаа гадна, тарья, һамар хиидхэхэдэ, һамарай хашадаһа, тарянайн хоһон залаа түүжэ сөбөрлэдэг гэшэ нэн. Зундаа бэлдэжэ хатаһан набшатай хуан венигээр баанида угаахадда ууралда бээ сохижо, хүлһээ гаргадаг гэшэ бээбди.

Хуан июнь, июль нарануудта долонтожо, үйһэ хуулахада зохистой үе ерэдэг. Хуан үйһээ хэды хуулуулбашье, холтоһонойнгоо – түмжингөө холтороо хуулагдаагүй наа, тэрэ модон заашье гэмтэнгүй ургажал байдаг юм.

¹ Мүн баа Б. Люсеевагай хэлэһэн үгэ.

² Г. Гармаевай хөөрөөньөө.

Обор-Үнгөөгэй бурядууд урда сагта, мүнөөшье буряад бусад нютагуудлаа зайдуу, таьархай нуудалтай байнч ба байншье зандаа. Тиймэньээ эндэхи зоной хэлэдэг үгэдэ ондоо тээхидэ орходоо ганса нэгэн илгаа байжа магад. Күб гэхэдэ, дээрэ үгтээн үлгүүр, зүүхэмсэг, хүхэр, бурма гэхэ мэтин үгэнүүд ондоо нютагуудаар дуулдасагүй байдаг.

Хуя модон мүнөөшье арад зоной ажаьуудалай, промышленностин хэрэгсэлдэ үргэнөөр ашаглагдана бшуу.

Резюме

Как известно, буряты с давних пор и с большим мастерством изготовляли орудия труда, средства передвижения и домашнюю утварь и широко использовали их в своем хозяйстве и в быту. В статье приводятся названия предметов, изготавливаемых только из березы и бересты жителями бурятского улуса Обор-Унго Читинской области, такие как шарга (сани), тэргэ (телега) со всеми деталями, түрсүүг (сиб. севалка), тэбшэ (корыто), хөөмэгшэ (ярмо), хамагша (намордник для телят), дэгээ (деревянный крюк), хутагын хуй (ножна), боолто (обруч), үлгүүр (сковородник), шанага (поварешка), матаар аяга (большая пиала), улхан табар (чашка), бүлүүр (мутовка), гаанан (курительная трубка); предметы из бересты: зүүхэмсэг (кузовок), түйсэ (туесок), доосхо (табакерка), бүлжүгэй хуй (футляр для оселка), хүхэр (фартук из бересты для барана-производителя); хуяан дабирхай (деготь) и другие.

В отдельных местах Бурятии, возможно, некоторые из перечисленных выше названий не употребляются, ибо они имеют эквивалентные названия. Приведенные в статье данные свидетельствуют о наличии в бурятских говорах богатой терминологии, относящейся к указанным выше предметам.
